

**ОВОЛОДІННЯ МІЦНИМИ ЗНАННЯМИ ЯК ВАЖЛИВА УМОВА
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ: КОНЦЕПЦІЯ ВАСИЛЯ
СУХОМЛИНСЬКОГО**

**Capture by strong knowledges as an important condition of patriotic
education of young people: conception of Vasyl Sukhomlinskyi**

Постановка проблеми у загальному вигляді. В сучасній Україні відбувається процес становлення громадянського суспільства, прагнення вдосконалення економічної, правової, освітньої, культурної сфер життя, який передбачає утвердження життєустрою країни на засадах цінностей і норм високої людяності.

В соціальній структурі суспільства особливе важливе місце займає молодь. Саме цей прошарок населення важливий тому, що він є джерелом поповнення трудових ресурсів, прагненням до самореалізації, їх відкритість для оволодіння новими знаннями і новим досвідом відкриває перед ними соціальну і професійну перспективу, що дозволяє розглядати підрастаюче покоління як стратегічно значущу надію нації і держави у всіх сферах їх існування. Але зробити цю надію реальною можливо за умови формування високодуховного середовища, виховання в молоді патріотизму, високої моральної культури. Тобто стратегічним завданням освіти сьогодні повинно стати формування справжнього громадянина України, патріота, національно свідомої людини, яка могла би успішно адаптуватися у складних суспільних процесах і як найскоріше політично самовизначитися. Однак, за даними соціологів, сьогодні більшість молодих людей в країні займають пасивну, вичікувальну позицію у політичному житті суспільства. За даними Н. Черниш, лише 10-15 % з них готові діяти активно. Однією з причин такого відчуження значної частини молоді від політичного життя суспільства, наростання її пасивності та недовіри до офіційних органів управління є зниження уваги держави, інститутів виховання до систематичного, педагогічно доцільно організованого процесу виховання, яке займає вирішальне місце у соціалізації особистості молодої людини.

Важливим шляхом соціалізації юнаків і дівчат є формуванням їх соціально-політичної компетентності, що передбачає здатність, як зазначено у «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», керувати відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства. Проте, у виступах на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти зазначалося про неможливість не бачити, що наше політичне життя позначене не тільки падінням моральності,

толерантності, але й політичної культури. Про це свідчить і проведене нами дослідження, метою якого було виявити стан громадянської освіти студентів у вищих навчальних закладах педагогічного спрямування та їх реальну участь у громадському житті, у діяльності, в якій апробуються, перевіряються на практиці відповідні громадянські цінності. Показовим для сьогодні є той факт, що кожний п'ятий респондент взагалі не дав відповіді на запитання «Які закони України Вам відомі?», що, безперечно, засвідчує недостатній рівень їх політичної компетентності. Цей висновок до деякої міри кореспондує з твердженням І. Підласого, який зазначає, що в Україні прогресує «функціональна неграмотність населення» [2, с.4].

Насторожує той факт, що тільки окремі студенти постійно цікавляться політичними та екологічними проблемами, а кожного шостого студента взагалі не турбують ніякі проблеми (або вони не спроможні були їх назвати). Це є свідченням прояву інфантилізму чи взагалі нігілізму у значній частині студентства, яке в майбутньому має стати основою інтелігенції держави.

Аналогічна ситуація спостерігається і зі старшокласниками. Як зазначає Галина Озаренко, вивчаючи рівень усвідомлення старшокласниками змісту патріотизму як пріоритетної якості громадянина України, 227 учня дали відповідь на запитання: «Що означає бути патріотом?», «Як у сучасних умовах патріот України може проявити свої патріотичні почуття?». За результатами опитування 13,2 % школярів не розуміють у повній мірі змістове наповнення патріотизму, 15,4 відсотка не дали відповіді на це запитання, а 2,2 відсотка учнів взагалі заявили, що в сучасних умовах не потрібно проявляти патріотичні почуття. Старшокласники, які ж дали на ці запитання більш-менш «патріотичні» відповіді (69,2 відсотка), в основному роблять акцент на таких складових патріотизму, як любов до рідної країни, захист її територіальної цілісності, знання історії, повага до ветеранів, вивчення культурної спадщини, але лише 26,4 % школярів зазначили, що проявляти патріотичні почуття потрібно різними шляхами, виокремивши добросовісну працю, глибокі знання задля примноження багатства країни і власного добробуту. Прикрим і тривожним є той факт, що в 46,2 % старшокласників красиві слова про патріотизм не збігаються з поведінковими проявами: саме стільки учнів дали наближені до правильних відповіді на запитання про змістове наповнення патріотизму і водночас заявили про бажання працювати за кордоном [1, с.8]. Таким чином, ми отримали дані, які засвідчують недостатній рівень знань у значній частині студентів і старшокласників суті поняття «патріотизм», що не дозволяє їм цю нерідко «мізерну» інформацію використати у своїй практичній роботі. Все це є свідченням не сформованості

в багатьох з них активної громадянської позиції що, безперечно, негативно впливає на процес їх соціалізації.

На актуальності цієї проблеми для сучасної України акцентують також увагу відомі науковці – Іван Бех, Світлана Додурик, Лариса Кондратенко, Василь Кремінь, Микола Гузик, Валерія Пекельна, Олександра Савченко, Ольга Сухомлинська, Василина Хайруліна та ін. Проблема становлення школяра як частинки українського народу з міцними різносторонніми знаннями знайшла відображення і у працях видатного педагога ХХ ст. Василя Олександровича Сухомлинського.

Формулювання цілей статті. Виклад основного матеріалу. Важливим шляхом інтенсифікації рівня громадянської вихованості майбутніх фахівців, особливо майбутніх педагогів, тобто тих, хто буде не тільки нести знання про громадянськість у середовище майбутньої України, але й втілювати це за своїм обов'язком на практиці, є, як зауважує Г. Назаренко, посилення цілеспрямованого впливу на формування у них активної громадянської позиції, яка б ґрунтувалася на міцних знаннях [1, с.8]. Тому, що сьогодні, в період інформаційного суспільства, основними продуктивними силами суспільства є не лише виробництво, засноване на комп'ютерних технологіях, але й процес створення та поширення знань та інформації. Саме від рівня інтелектуального розвитку людини більшою мірою залежатиме успіх не лише будь-якої виробничої діяльності, але й взагалі будь-якої сфери життєдіяльності. Якщо ж урахувати зростання тенденції глобалізації, яка з-посеред іншого означає небувале раніше загострення конкуренції між державами-націями, набуває загальнопланетарного характеру й охоплює, окрім економіки, інші сфери, то стає очевидним, що лише країна, яка забезпечить адекватний вимогам часу, розвиток освіти та науки, може сподіватися на гідне місце у світовому співтоваристві.

Проблема виховання освідчених людей, молодих громадян, які сидять за шкільними партами постійно турбувала В. О. Сухомлинського. Тому успіхом функціонування школи він вважав те, щоб із неї виходили люди «з палкими серцями патріотів, світлим розумом, чистою душею, працюючими руками». У статті «Педагогіка серця» В. Сухомлинський дає своє тлумачення сутності понять «патріот і громадянин». За його твердженням, у майбутніх громадян необхідно виховувати такі почуття, як сердечність і душевність. Тому, що патріотизм починається з любові до людини. А вершиною майстерності вихователя, за його твердженням, є той факт, що знання, думка, здібності, талант, творчість, праця кожного юного громадянина, який сидить за партою, має «працювати» на Батьківщину. Червоною ниткою проходить ця думка практично через усі наукові розвідки, праці Василя Олександровича,

одночасно пропонуючи шляхи для виховання в юних громадян країни пристрасну, палку захопленість духовними інтересами.

Цінним для педагогічної науки є положення В. Сухомлинського про необхідність знань у кожної дитини. Згідно з його точкою зору, ким би дитина не стала у майбутньому, в ній треба бачити громадянина суспільства, який «...має право на людське щастя, а щастя це немислиме без творчої праці, без думки, без знань», і «...якою б важкою не була дитина, вона повинна навчитися думати». А джерелом радості для неї, стверджує педагог, повинна стати Книга [10, с.516].

Взагалі, за твердженням В. Сухомлинського, школу створює книжка, а ставлення до неї як до найважливішої і вічної, неперехідної духовної цінності визначає ставлення до школи як до колиски народу [15, с. 340]. На думку педагога, школа «повинна бути царством книжки». Тому, що саме читання, самотійні роздуми над книжкою – є джерелом ідейності, без якої не може бути вихований патріотизм як одне з чотирьох головних рис особистості.

Тому педагог з такою біллю пише про використання вільного часу молоддю. Його шокувало те, що тільки 14 % вільного часу молоді від 20 до 35 років іде на читання [8, с.253]. Слід зазначити, що це було у 1969 році, але й за даними останніх досліджень сьогодні теж спостерігається зниження інтересу дітей та молоді до читання, до книжки. А це засвідчує актуальність проблеми для сьогодення. Педагог не міг змиритися з таким станом читання юнаків і дівчат, з таким відношенням до книжки, а тому питання ролі книжки у вихованні любові до Батьківщини в майбутніх громадян постійно було у полі зору видатного педагога. Практично в кожній науковій статті, в кожній книжці автор наголошує на її ролі у навчанні і вихованні учнів. В статті «Хто сьогодні за партою?» він наголошує, що в шкільні роки в духовному світі людини повинні бути розвинуті почуття привабливості читання, бажання бути на одинці з книжкою, самотійно шукати відповіді на різні життєві проблеми. Але особлива ґрунтовно дана проблема розкривається у таких працях педагога, як: «Книжка в духовному житті дитини», «Як ми вчилися читати і писати», «Триста сторінок «Книги природи», «Кімната казки», «Кімната думки», «Як читанням розвивати знання», «Читання важливий засіб розумового виховання «важких» учнів» та ін. Такий інтерес до даної проблеми пояснюється тим, що педагог вважав найважливішим освітнім і виховним завданням школи - щоб юнаки і дівчата «знаходили вище задоволення в читанні», щоб читання стало могутньою виховною силою завдяки тому, що, «захоплюючись» моральною красою, прагнучи наслідувати, людина починає думати про себе, оцінювати свої дії та вчинки, вимірювати себе певною мірою моральності» [4, с.432]. Крім того

оздумування над книжкою, особливо самостійне читання, за словами педагога, запобігає відставанню учнів зі зниженою здатністю до навчання, є найголовніший, засобом попередження неуспішності.

Таким чином за переконанням педагога, високий обов'язок вихователя буде успішно виконаний лише в тому разі, коли в «кожного підлітка, юнака є своє багате, сповнене хвилювання, тривоги, радощів життя в світі книг, думок». А найстрашнішим горем, не тільки для сім'ї, школи, але й для суспільства, на думку В. О. Сухомлинського, якраз і є небажання молодій людині *знати*. «Небажання знати – це символічні тюремні ґрати, якими людина закриває від себе безмежне синє небо». А це означає, що вона не може бути активним представником своєї Батьківщини [15, с. 328].

Одночасно педагог звертав увагу на бережне ставлення дітей до книжок. За його вимогою книжка, яку дитина повертала до бібліотеки, «повинна бути в значно кращому стані, ніж ти її одержав; пам'ятай, що книжку створює своєю працею багато людей» [9, с.157]. А це означає, що виховання в молоді громадянської позиції, це не тільки озброєння її знаннями про закони і права людини, про єдність свободи вибору і відповідальності, а й вироблення в неї умінь володіти методологією творчого перетворення суспільства, включення її в активну громадську діяльність, сформованості навичок самоосвіти. Тому важливою умовою розвитку індивідуальних нахилів, розкриттю обдарувань і таланту молодій людині В. Сухомлинський вважав різноманітну творчу працю кожного учня, створення в школі взагалі атмосфери творчої праці, яка обов'язково спиралася б на ґрунтовні різносторонні знання. Сухомлинський В. О. говорячи про громадянськість, наголошував, що важливо виховувати у молодого покоління любов до батьківщини. Але, за його переконанням, «Любити можна по-справжньому тільки те, що глибоко й зацікавлено знаєш, - знаєш для того, насамперед, щоб підносити честь і гідність Батьківщини і свою громадянську гідність. Знання про Батьківщину – наріжний камінь громадянської гідності». Педагог порівнює утвердження в юній душі відповідального ставлення до знань про Батьківщину з родючим ґрунтом, що чекає краплі дощу. Він вважав, що «юнак повинен жадібно вбирати в себе кожен краплю знань про Батьківщину» [15, с.356], тобто без глибоких різносторонніх знань дитина не може стати справжнім громадянином своєї держави, яка безпристрасно любить свою Батьківщину.

За його твердим переконанням, для реалізації цього завдання в практичній діяльності школи треба постійно вчити учнів бути мислителями і трудівниками, які не тільки виявляють активність у «споживанні» готових знань, але одночасно є активними добувачами нових.

Саме таке розуміння трудового виховання, яке починається за партою, він у статті «Біля чистого джерела» називав «головним і найскладнішим верстатом, оволодіти яким не так просто» [3, с.565]. За його твердженням, дитина може стати справжнім мислителем, лише тоді, коли вона «народжується в спілкуванні з природою, в праці, в творчості, в прилученні до моральної краси людини, в оволодінні багатствами духовної культури людства, передусім книгою». Читання в її житті це «творчість духу: мислитель може прочитати небагато книжок, але це читання дає йому незрівннено більше, ніж десятки книжок тому, хто читає для того, щоб «убити час» [6, с.478]. Тобто педагог стверджував, що лише якщо «книжка, думка стають узами, з яких він (учень – Т.З.) не може вирватися, не поранивши боляче власної душі» [3, с.565], можна досягнути мету патріотичного виховання.

Великого значення надавав педагог проблемі виховання юних патріотів у навчальному процесі. Використовуючи новинки психолого-педагогічної літератури, враховуючи стан шкільної освіти й взагалі соціально-економічні умови в країні, В. Сухомлинський називав міцні знання зброєю в руках патріота, якою можна утверджувати честь і гідність Вітчизни.

Як актуально звучать ці слова педагога сьогодні. Вони ще більше вимагають наполегливості від учителів у розв'язанні проблеми необхідності інтенсифікації роботи навчальних закладів з виховання духовно багаті, культурної особистості. А досягти цього можливо лише тоді, коли в юнаків і дівчат виховані основи патріотизму в навчанні. Займаючи тверду, принципову позицію у цьому питанні, Василь Олександрович запропонував умови, дотримання яких учнями, може сприяти підвищенню ефективності рівня вихованості в них патріотизму в навчанні: ставати трудівником думки, оволодівати знаннями і дорожити ними; брати близько до серця наукову істину, що народилася в боротьбі науки проти темряви і неучтва, прогресу проти реакції; особисто зацікавлено знати славне минуле, героїчне сучасне, тому, що без цього людина не може бути справжнім патріотом; любити Вітчизну такою, якою її створили старші покоління, якою вона вийшла з жорстокої боротьби в роки ворожих навал; постійно виявляти прагнення створювати, працювати заради того, щоб Батьківщина наша стала могутнішою і щасливою; бачити перед собою шлях, яким йти в життя, щоб ще більше звеличити свою Вітчизну; не уявляти дійсність в рожевому світлі, але одночасно знання поганого не перетворювати в демагогічну балаканину, найменше говорити про погане, а більше думати: як його усунути [15, с. 355-356]; жити долею Вітчизни: з болем і гордістю, з хвилюванням і захопленням, з роздумами про особисту причетність до долі народу. «Історія

– це могутня вічна жива сила, що створює громадянина [15, с.369]; «добитися, щоб дитина не тільки сама прагнула до навчання, а й передавала товаришам своє захоплення знаннями, щоб інтелектуальні почуття хвилювали школярів» [4, с. 433]; створювати в навчально-виховному процесі, позаурочній, позакласній роботі ситуації, коли дитина передає свої думки іншим, одночасно стає багатшою: надавати перевагу читанню з потреби думати без установки на запам'ятання та ін.

Але все це, за переконанням педагога, буде дійовим тобто «мислення стане працею», дасть позитивні результати, якщо «...в школі створюються взаємовідносини, при яких знання – не мертвий вантаж», а знаходяться в русі, входять в духовне життя колективу [14, с. 508]; якщо педагог в своїй діяльності дотримується принципу, що діти повині не тільки оволодівати знаннями, але й «ділитися ними з іншими». Тому в Павлиській школі старші школяри керували гуртками за інтересами молодших, приймали активну участь у роботі своїх науково-предметних гуртків (виступи з рефератами, презентація результатів проведеної дослідницької діяльності тощо), молодіжного лекторію з важливих проблем сучасності; організації та проведення вечорів наукових знань (розповідали про досягнення науки і техніки, новітні відкриття вчених, про те, що діється в світі), які проводилися раз на тиждень на віддаленому кутку села для людей, хто не мав можливості піти до клубу, в бібліотеку [6, с. 492] тощо.

Саме участь школярів у різного роду громадсько-пропагандистській роботі сприяла створенню умов для розвитку їх мислення, розширення культурного кругозіру учнів, формуванню вміння дискутувати, доводити свою точку зору. Тобто при такому підході до організації розширення знань юнацтва вони не залишаються тільки в його свідомості «цінними тільки для себе», а набувають морального забарвлення, переживають радість, честь, достоїнство особистості, а значить позитивно впливають на розвиток бажання вчитися і як результат формують їх громадянську позицію [13, с.487].

За переконанням педагога любе захоплення принесе користь якщо воно зачіпає думки, душі, серця. Але першим захопленням дитини він вважав захоплення книжкою. Тому саме до неї «першого вогнища захоплення» вчитель повинен привести свого вихованця [13, с. 497]. Тому, що «якщо з дитинства у дитини не виховано любові до книжки, якщо читання не стало її духовною потребою на все життя, - в роки отрочтва душа підлітка буде порожньою, на світ божий виповзає, неначе невідомо звідки воно й взялося, погане» [11, с.201].

Взагалі «книжка в житті підлітка, на його думку, – ціла сфера виховання» [7, с. 320]. І від того, як і що читає людина в роки отрочтва й ранньої юності, за твердженням педагога, залежить становлення її як мислителя - трудівника. Тому педагог розробив методичні завваги, які ідеї повині бути в основі книжок, які читають підлітки і юнацтво. Одним із важливих завдань учителя, за переконанням педагога, було шанобливе ставлення до книжки, «закоханість у книгу» [13, с. 410], для чого необхідно було «відчинити перед дитиною двері в світ книг, ввести її в цей світ з малих років», продовжити себе в своїх вихованцях. Тому одним із джерел збагачення духовного життя колективу Павлиської середньої школи стали подорожі в світ книжок, на яких в дружній бесіді обговорювалися доповіді або повідомлення про важливу соціально-політичну, моральну, педагогічну, естетичну, природонаукову проблему, яка хвилювала суспільство і все людство.

Всі положення про роль книжки в становленні патріота Батьківщини педагог відносив і до вчителя, зазначаючи, що вчителю необхідно створювати умови для «самостійного читання, для духовного спілкування з найважливішим джерелом культури – книжкою. У цілому вона є основа основ духовного життя колективу» [10, с.468].

Взагалі В. Сухомлинський, не уявляючи учителя – майстра без постійного звернення до книжки, вимагав, щоб книжка, власна бібліотека, які він називав повітрям для народного вчителя, постійно були з учителем. Педагог зазначав, що «без книжки, без пристрасті до читання немає учителя», тому, що читання - «це джерело і думки і творчості педагога, це саме життя» [8, с.254]. Він постійно попереджав, що учитель повинен бути «...вимогливим у виборі книжок і журналів для читання...» й уміти «обмежувати коло читання, виключати з нього те, що може порушити режим праці», завжди мати резерв часу для прочитання нової, необхідної для себе книжки [13, с. 616]. Відтворюючи слова великого українського письменника, філософа і педагога Івана Франка про учителя, В. Сухомлинський вважав найголовнішою турботою вдосконалення його педагогічної майстерності - це збагачення джерел тобто книжок, які «живлять струмок наших знань» [12, с. 410] та добиватися того, щоб в сім'ї панував культ книжки і читання [5, с. 577].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що основою патріотичного виховання молоді людини, формування її громадянської позиції, за твердженням Василя Сухомлинського, є міцні знання, які постійно поглиблюються, оновлюються, насичуються фактичними даними для переконливого відстоювання власної точки зору, набувають прикладного

характеру. Основними шляхами інтенсифікації патріотичного виховання молодих людей В. Сухомлинський називав: постійне читання, формування в учнівській молоді «духовної» потреби в читанні; залучення кожного учня до різноманітної творчої праці, яка б обов'язково вимагала ґрунтовних різносторонніх знань; постійне поповнення знань педагога, створення умов для «самостійного читання вчителя», науково організовану роботу з різними джерелами інформації, вироблення культури читання тощо. В наш час з особливою актуальністю звучать слова В. Сухомлинського, що міцні знання – це гостра зброя в руках патріота. За його твердженням «іти на битву ідей без знань або з поганими знаннями – це значить, бути не тільки поганим солдатом, а й поганим патріотом» [15, с.359].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

List of the used literary source

1. Галина Назаренко. Патріотизм у молодіжному ракурсі / Назаренко Галина // Педагогічна газета. – 2007. - № 3 (152), березень / Nazarenko Galyna Patriotyzm u molodizhnomu rakursi / Galyna Nazarenko // Pedagogichna gazeta, 2007. - № 3 (152), berezen, s.8.
2. Підласий І. Ідеали українського виховання / І.Підласий // Рідна школа. – 2000. – № 2. – С.3-7 / Pidlasyi I. Idealy ukrainskogo vykhovannya / I. Pidlasyi // Ridna shkola. – 2000. – № 2. – S.3-7.
3. В. О. Сухомлинський. Біля чистого джерела / Сухомлинський В.О. // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.562-568 / V.O. Sukhomlynskyi. Bilia chystogo dzherela / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - T.5. - K.:Radianska shkola, 1977. - S. C.562-568.
4. В.О.Сухомлинський. Вчити вчитися / Сухомлинський В.О. // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С. 426-436 / V.O Sukhomlynskyi. Vchyty vchytysia / Sukhomlynskyi V.O. // V.O Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - T.5. - K.:Radianska shkola, 1977. - S.426-436.
5. В.О.Сухомлинський. Гармонія трьох начал / Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.569-578. / V.O. Sukhomlynskyi. Harmoniiaya trokh nachal / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - T.5. - K.:Radianska shkola, 1977. - S. 569-578.
6. В.О.Сухомлинський. Методика виховання колективу / Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.1. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.403- 638 / V.O. Sukhomlynskyi. Metodyka vykhovannia kolektyvu / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - T.1. - K.:Radianska shkola, 1977. - S. 403-638.

7. В.О.Сухомлинський. Народження громадянина / Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.3. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.283-582 / V.O.Sukhomlynskyi. Narodzhennia hromadiannyna / Sukhomlynskyi V.O. // V.O.Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.3. - К.:Radianska shkola. - S. 283-582.

8. В.О.Сухомлинський. Народний учитель/ Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.239-255/ V.O Sukhomlynskyi. Narodnyi uchytel / Sukhomlynskyi V.O. // V.O Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.5. - К.:Radianska shkola, 1977. - S. 239- 255.

9. В.О.Сухомлинський. Павлицька середня школа / Сухомлинський В.О.// В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.4. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.7-390 / V.O. Sukhomlynskyi Pavlyska serednia shkola / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.4. - К.:Radianska shkola. - S. 7-390.

10. В.О.Сухомлинський. Розмова з молодим директором / Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.4. – К. Вид.: «Радянська школа», 1977. - С.393-626 // Sukhomlynskyi V.O. Rozmova z molodym dyrektorom / V.O. Sukhomlynskyi // Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.4. - К.: Radianska shkola, 1977. - S.393-626.

11. В.О.Сухомлинський. Серце віддаю дітям / Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.3. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.7-279 / V.O. Sukhomlynskyi. Sertse viddaiu ditiam / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.3. - К.:Radianska shkola, 1977. – S.7-279.

12. В.О.Сухомлинський. Слово до спадкоємця / Сухомлинський В.О.// В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.401-410. / V.O. Sukhomlynskyi. Slovo do spadkoiemtsia / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.5. - К.:Radianska shkola, 1977. – S. 401-410.

13. В.О.Сухомлинський. Сто порад учителям/ Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.2. – Вид.: «Радянська школа», К., 1976. - С.419-654 / V.O. Sukhomlynskyi. Sto porad uchytelvi / Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.2. - К.:Radianska shkola, 1976. - S. 419-654.

14. В.О.Сухомлинський. Хто сьогодні за партою?/ Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. – Вид.: «Радянська школа», К., 1977. - С.504 -510 / V.O. Sukhomlynskyi. Khto soganidi za partoiu ?/ Sukhomlynskyi V.O. // V.O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - Т.5. - К.:Radianska shkola, 1977. - S. 504 -510.

15. В.О.Сухомлинський. Як виховати справжню людину / Сухомлинський В.О. // В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах. Т.2. – Вид.: «Радянська

школа», К. 1976. - С.149 – 416 / Sukhomlynskyi V.O. Yak vykhovaty spravzhnyu lyudynu / V.O. Sukhomlynskyi // V.O Sukhomlynskyi. Vybrani tvory v piaty tomakh. - T.2. - К.:Radianska shkola, 1977. - S. 149-416.